

הפרק הנשכח: מאסר פלסטינים ועבודות כפייה במחנות ישראליים במלחמת 1948

מלחמת הערבים-ישראל ב-1948, המכונה בקרב הפלסטינים "הנכבה" או "האסון", הייתה נקודת מפנה בתולדות המזרח התיכון: היא גרמה לעקירתם של יותר מ-700,000 פלסטינים והקמת מדינת ישראל. בתוך כאוס גירוש הכפרים והמבצעים הצבאיים בלט היבט פחות מוכר – כליאתם של אלפי אזרחים פלסטינים במחנות מעצר שנוהלו על ידי ישראל. בהסתמך על דוחות מסווגים-לשעבר של ועדת הצלב האדום הבינלאומי (ICRC) ועל מחקרים היסטוריים, מאמר זה בוחן מי נכלא, בתנאים הקשים שבהם שהו, אופי עבודות הכפייה שהוטלו עליהם, וכיצד הפרו נוהגים אלה את דיני המלחמה ההומניטריים שהיו מקובלים אז. בעוד שהנרטיב הישראלי מציג לעיתים קרובות מחנות אלה כאמצעי חירום הכרחי להחזקת לוחמים פוטנציאליים, עדויות פלסטיניות מדגישות התעללויות שיטתיות וניצול, ומבליטות את המחיר האנושי של הסכסוך.

מי נכלא: אזרחים שנקלעו לאש הצולבת

האסירים במחנות אלה היו ברובם המכריע אזרחים פלסטינים, ולא לוחמים, שנשבו במסגרת המסעות הצבאיים של ישראל להבטחת שטחים ויצירת רוב דמוגרפי יהודי. ההערכות נעות בין 5,000 ל-9,000 איש שנכלאו בלפחות 22 אתרים – חמישה מחנות רשמיים לאסירי מלחמה/עבודה ועד 17 מחנות מאולתרים – מ-1948 ועד סוף 1955. המחנות הרשמיים, כגון עתלית ליד חיפה, אג'ליל צפון-מזרחית ליפו, שרפנד ליד הכפר המפונה שרפנד אל-עמאר, תל ליטבינסקי ליד תל אביב ואום ח'אלד ליד נתניה, הכילו את רוב האסירים, בקיבולת שנעה בין מאות לכמעט 3,000 איש. המחנות הלא-רשמיים היו מאולתרים בתחנות משטרה, בתי ספר או בתים בכפרים, לעיתים קרובות באזורים שהוקצו למדינה הערבית בתוכנית החלוקה של האו"ם.

מבחינה דמוגרפית, רוב האסירים היו גברים כשירים בגילאי 15–55, שסווגו כ"גיל לחימה" וטופלו כאיום פוטנציאלי למרות מעמדם האזרחי. עם זאת, הרישומים מראים רשת רחבה יותר: קשישים מעל גיל 55 (לפחות 90 מתועדים), נערים בני 10–12 (77 מתחת לגיל 15), חולים (כולל חולי שחפת), ולעיתים נשים וילדים. במחנות הרשמיים 82%–85% היו אזרחים פלסטינים – פי כמה וכמה ממספר החיילים הערבים הסדירים או אסירי מלחמה "אמיתיים". לכידות רבות התרחשו במהלך גירושים המוניים, כמו מבצע דני ביולי 1948, שבו גורשו 60,000–70,000 פלסטינים מלוד ומרמלה וכרבע מהגברים הבוגרים נכלאו. פעולות דומות כוונו לכפרי הגליל כמו אל-בַּעְנָה, דִּיר אל-אֶסַד וטַנְטוּרָה במבצע חירם באוקטובר 1948.

שיטות החטיפה היו שיטתיות ואכזריות: גברים הופרדו ממשפחותיהם לפי רשימות חשודים שהוכנו מראש, הוכרחו לצעדות תחת חום קיצוני ללא מים, או הוסעו במשאיות תחת שמירה כבדה. רבים הואשמו כ"חבלנים" ללא ראיות או משפט – מדיניות של מעצר שרירותי למטרות ביטחון, שליטה דמוגרפית וצורכי כוח אדם. עדויות ניצולים, כמו זו של מוסא מהגליל, מתארות צעדות תחת איום נשק וירי בבני נוער בזמן הלכידה. אנשים משכילים או פעילים פוליטיים, כגון משתתפי המרד הערבי של 1936–1939, זכו לבדיקה מוגברת, אם כי לעיתים זיקות אידאולוגיות מסוימות (למשל קומוניסטים) הובילו ליחס טוב יותר בזכות לחץ חיצוני.

המציאות הקשה: התנאים במחנות

החיים במחנות היו מלאי מחסור והתעללות, רחוקים מאוד מסטנדרטים הומניטריים. הדיור כלל מתקנים בריטיים שהוסבו, אוהלים מוקפים גדרות תיל ומגדלי שמירה, או מבני כפרים פלסטיניים הרוסים חלקית. הצפיפות הייתה קיצונית – 20-30 איש באוהל או בחדר לח ודולף, מה שהוביל למצוקה בחורף כאשר מים חדרו מתחת למצעים מאולתרים מעלים, קרטונים או שאריות עץ. התברואה הייתה מחפירה: שירותים חשופים, מתקני רחצה בלתי מספיקים והיגיינה ירודה תרמו למחלות כמו שחפת. מנות המזון היו זעומות – 400-700 גרם לחם ליום לעובדים, בתוספת פירות פגומים, בשר באיכות נמוכה וירקות נדירים – וגרמו לתת-תזונה. המים היו מוגבלים מאוד והחמירו את הסבל בצעדות הכפייה ובשגרה היומית.

הטיפול הרפואי היה כמעט אפסי; חולים נותרו ללא טיפול, וקבוצות פגיעות כמו קשישים וילדים סבלו הכי הרבה, עם מקרי מוות מחשיפה או פציעות שלא טופלו. ההתעללויות היו שיטתיות: מכות, יריות שרירותיות שהוצגו כ"ניסיונות בריחה", והשפלות כמו חיפושים עירום כפויים בנוכחות תושבי קיבוצים. נציג הצלב האדום אמיל מוארי תיאר בדוח מינואר 1949: "כואב לראות את האנשים המסכנים האלה, במיוחד הזקנים, שנחטפו מכפריהם והושמו ללא סיבה במחנה, מחויבים לבלות את החורף באוהלים רטובים, רחוק ממשפחותיהם; מי שלא שרד את התנאים האלה מת". שומרים, בהם קצינים בריטיים לשעבר וחברי אצ"ל לשעבר, אכפו משטר של פחד, עם שגרה יומית שכללה בדיקות, עבודה ואיומים.

הצלב האדום מילא תפקיד מרכזי בביקורי מחנות ותייעוד הפרות, אך השפעתו הוגבלה ל"שכנוע מוסרי", שכן ישראל התעלמה לעיתים קרובות מדרישות לשחרור או לשיפור. הדוחות ציינו הערכות מעורבות – ביקורת מוקדמת על מזון וכפייה הפכה לשיפורים קלים בהיגיינה בסוף 1948 – אך הבלבול בין מעמד אזרחי לאסיר מלחמה נמשך.

ניצול באמצעות עבודה: עמוד השדרה של צורכי המלחמה

עבודות כפייה היו בלב תכלית המחנות, תוך ניצול האסירים כדי לחזק את התשתית המתהווה של ישראל על רקע מחסור בעובדים עקב גיוס יהודי. המשימות היו מפרכות ומסוכנות, בוצעו מדי יום תחת פיקוח חמוש: ניקוי שדות קרב מגופות, הריסות ותחמושת שלא התפוצצה; חפירת תעלות וחיזוק עמדות; סלילת כבישים (למשל לאילת בנגב); חציבת אבנים; חקלאות ירקות; ניקוי חדרי חיילים ושירותים; והובלת רכוש בזז מבתי פלסטיניים שנהרסו. סירוב הזמין מכות או הוצאות להורג, כפי שסיפר הניצול תופיק אחמד ג'ומעה גאנם: "מי שסירב לעבוד – ירו בו. אמרו שהוא ניסה לברוח".

תנאי העבודה הגבירו את סבל המחנות: עבודה כל היום במזג אוויר קיצוני, עם מנות זעומות כ"תמריץ". נציג הצלב האדום ז'אק דה ריינייה כינה זאת "עבדות" ביולי 1948, וציין כי אזרחים בגילאי 16-55 נכלאו לעבודות הקשורות לצבא – הפרה של האיסור על כפייה כזו. עדויות כמו זו של מרואן עקאב אל-יחיא מאום ח'אלד מתארות חציבת אבנים במחצבות בתמורה לאוכל עלוב – תפוח אדמה אחד בבוקר ודג חצי יבש בלילה – לצד השפלות תכופות. העבודה השתרעה מעבר למחנות לאתרים כמו מצפה רמון, ותרמה ישירות למאמץ המלחמתי ובניית המדינה.

ההיסטוריון הישראלי בני מוריס נוגע במעצרים אלה בקצרה בספרו **The Birth of the Palestinian Refugee Problem Revisited**, ומציין כי פלסטינים מלוד ומרמלה נכלאו לבדיקה ושימשו לתמיכה חקלאית, ביתית וצבאית עד ששוחררו או גורשו. אולם הוא מציג אותם כאמצעי ביטחון מאולתרים בתוך כאוס, וממעיט בחשיבות הניצול השיטתי לעומת מקורות פרו-פלסטיניים.

הפרת הדין הבינלאומי: הפרה ברורה

נוהגים אלה סתרו את דיני המלחמה ההומניטריים המתהווים והמקובלים, במיוחד אמנת ז'נבה בדבר אסירי מלחמה מ-1929 ותקנות האג מ-1907 שהשפיעו על הסטנדרטים של 1948. חטיפות שרירותיות ומעצר ללא הגבלת זמן ללא אישומים הפרו הגנות מפני העברות כפויים (שקודדו מאוחר יותר בסעיף 49

של אמנת ז'נבה הרביעית) וחייבו יחס אנושי ללא אפליה. עבודות כפייה, במיוחד משימות צבאיות כמו חפירת תעלות או פינוי תחמושת, הפרו את סעיף 31 של אמנת 1929 האוסר עבודה המסייעת לפעילות האויב או מסכנת חיים.

תנאי המחנות – מזון, היגיינה וטיפול רפואי נחותים – עברו על דרישות מנות מספיקות לשמירה על הבריאות (אמנת 1929, סעיף 11) ובדיקות רפואיות חודשיות (סעיף 15). הצלב האדום מחה שוב ושוב על הפרות אלה, אך אי-הציות של ישראל, בתמיכת מעצמות מערביות, הפך את ההתערבויות לבלתי יעילות. מעשים כאלה, כולל שימוש באזרחים בעבודות מסוכנות, היו נחשבים היום לפשעי מלחמה לפי חוקת רומא, ומטילים צל משפטי מתמשך על הסכסוך.

מורשת והרהורים

מאסר אזרחים פלסטינים ב-1948–1955 נותר פרק חסר מחקר מספק בנכבה, שהאפיל עליו הגירוש ההמוניים. כ-78% מהאסירים (כ-6,700) גורשו כ"בני ערובה" במשא ומתן על הסכמי שביתת נשק ונאסר עליהם לשוב, ואחרים שוחררו בהדרגה. פרק זה לא רק גרם סבל מיידי אלא גם תרם לטראומה בין-דורית ולמשבר הפליטים. כיום, כשמתנהלים ויכוחים על אחריות היסטורית, הכרה במחנות אלה באמצעות ארכיונים שפורסמו תורמת להבנה מלאה יותר של מקורות הסכסוך. על ידי התמודדות עם הפרות אלה, חברות יכולות לשאוף לפיוס המבוסס על צדק ועל נורמות בינלאומיות.

מקורות

1. אבו סיטה, סלמאן וטרי רמפל. "הצלב האדום הבינלאומי ומאסר אזרחים פלסטינים במחנות אסירי המלחמה/עבודה של ישראל ב-1948". *Journal of Palestine Studies* 43 (גיליון 4 (2014): 11–38. זמין: https://www.cambridge.org/core/books/birth-of-the-1948-POW-Labor-Camps-RC_and_the_Detention_of_Palestinian_Civilians_in_Israel%27s_1948-POW-Labor_Camps
2. מוריס, בני. *The Birth of the Palestinian Refugee Problem Revisited*. קיימברידג': הוצאת אוניברסיטת קיימברידג', 2004. זמין: <https://www.cambridge.org/core/books/birth-of-the-palestinian-refugee-problem-revisited/8AE72A6813CEA7DDDE8F9386313F0D97>
3. ועדת הצלב האדום הבינלאומי (ICRC). ארכיונים שפורסמו על סכסוכי 1948, כולל דוחות על מאסר פלסטינים. מוזכר ב: <https://www.jstor.org/stable/10.1525/jps.2014.43.4.11>
4. זוכרות. "זוכרים את מחנות אסירי המלחמה". חוברת, 2024. זמין: https://www.zochrot.org/publication_articles/view/56542/en?_Remembering_the_Prisoners_of_War_Camps
5. אמנת ז'נבה בדבר יחס לאסירי מלחמה (1929). טקסט מלא: <https://ihl-databases.icrc.org/en/ihl-treaties/gc-pow-1929>
6. אמנת ז'נבה (III) בדבר יחס לאסירי מלחמה (1949). טקסט מלא: <https://ihl-databases.icrc.org/en/ihl-treaties/gciii-1949>
7. הקשר היסטורי נוסף על תפקיד הצלב האדום ב-1948: "מארכיונו: הגנה על אסירים ומעצרים". זמין: <https://www.icrc.org/en/document/150-years-humanitarian-action-protecting-prisoners-and-detainees>
8. אל-אוודה. "על מחנות הריכוז והעבודה הפחות ידועים של ישראל ב-1948–1955". 19 באוקטובר 2014. זמין: <https://al-awdapalestine.org/2014/10/on-israels-little-known-concentration-and-labor-camps-in-1948-1955>